

пише його сестра). Те, що Младанович справді міг бачити в місті під час захоплення його гайдамаками, він перекручує або просто вигадує небиліци, підпорядковуючи своєму задуму підбір фактів дійсних і вигаданих.

Користуватися мемуарами П. Младановича можна тільки з великою обережністю, піддаючи їх глибокому критичному аналізу. Але після цього від них для дослідника мало що залишається.

*Г. Е. Храбан*

## О ВОСПОМИНАНИЯХ ПАВЛА МЛАДАНОВИЧА

(к 200-летию восстания 1768 г.)

### Резюме

Сын уманского губернатора Р. Младановича Павел, находившийся в Умани в 1768 г. во время захвата города повстанцами, написал воспоминания, изданные по-польски в Познани в 1842 г. под названием «Уманская резня, или история восстания, поднятого Железняком и Гонтой, написанная тщательно, верно и подробно очевидцем этого ужасного восстания».

Историки и писатели использовали эти мемуары, считая их правдивыми. Положительную оценку мемуарам, основанную, несомненно, на поверхностном ознакомлении с ними, дал в 1938 г. историк С. Ф. Иваницкий.

Анализ воспоминаний П. Младановича показывает, что в значительной части они представляют собой не описание событий, увиденных автором-очевидцем, а запись распространенных в свое время среди польской шляхты сомнительных сведений об Уманщине и слухов, в которых извращались события, происходившие в г. Умани во время восстания в 1768 г. Почти все написанное П. Младановичем как очевидцем является вымыслом. Пользоваться его мемуарами можно только после глубокой проверки и анализа. Но при этом от них для исследователя почти ничего не остается.

*А. Д. Бачинський*

## БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ — ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПРИДУНАЙСЬКИХ СТЕПІВ У XVIII — НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Питання заселення, колонізації обширних просторів нашої Батьківщини — одне з найважливіших і найскладніших. Радянські вчені уже чимало зробили в справі дослідження історії заселення і економічного освоєння окремих територій Радянського Союзу<sup>1</sup>. Однак цьому покладено лише початок.

<sup>1</sup> Див., наприклад: И. А. Анцупов. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. Кишинев, 1966; В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. К., 1961; його ж. Черноморское казачество.

У сесія симпозиуму з аграрної історії країн Східної Європи (1962 р.) до головних завдань істориків-аграрників віднесла завдання всебічного і глибокого вивчення історії заселення і освоєння територій<sup>2</sup>. А вже на VII сесію (1964 р.) була представлена велика кількість доповідей з проблеми колонізації російських і українських земель<sup>3</sup>.

Необхідність дослідження проблеми колонізаційного процесу в історії нашої країни гостро ставить питання про джерелознавчу базу його. Як відомо, колонізація йшла двома головними річищами: народним — стихійним та урядовим. Ці річища іноді збігалися територіально і хронологічно, зливалися і перехрещувалися, але мали дещо різні соціально-економічний зміст і цілі. По-різному вони відбилися і в документальних матеріалах. Повніше і всебічніше у них відобразилась урядова, офіційна колонізація. Народна, стихійна колонізація відбилася в джерелах надзвичайно слабо і своєрідно.

Наявні джерельні матеріали про народну колонізацію — різноманітні щодо змісту та форми, але серед них, як правило, відсутня зведена, узагальнююча документація. Явище це — не випадкове, а, скоріше, закономірне. Відомий дослідник історії заселення південних територій нашої країни О. А. Новосельський справедливо зазначав, що у вивченні проблеми народної колонізації є великі труднощі, оскільки «вільний рух населення на нові території відбувався нелегально і проходив за рахунок втеч холопів та селян від своїх панів і тяглих із своїх дворів»<sup>4</sup>.

Виявлення, відбір і систематизація джерел про народну колонізацію ще більше ускладнювалися, коли вона поширювалася на території, що знаходились поза межами кордону Російської держави. У XVIII ст. такими територіями були окремі райони

---

К., 1956; Я. С. Гросул. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). Кишинев, 1956; Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг. М., 1959; В. В. Покшишевский. Заселение Сибири. Иркутск, 1951; А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII—XVIII вв. Харьков, 1964; Н. В. Устюгов. Основные черты русской колонизации Южного Зауралья в XVIII в. — Сб. «Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока». Новосибирск, 1961; А. В. Фадеев. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. М., 1957; В. И. Шунков. Очерки по истории колонизации Сибири в XVII — начале XVIII в. М.—Л., 1946; С. А. Чеkmenev. Заселение Ставрополя в конце XVIII — начале XIX в. — Сб. трудов Карачаево-Черкесского педагогического ин-та, вып. 1. Нальчик, 1958, та ін.

<sup>2</sup> Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. Минск, 1964, стор. 7.

<sup>3</sup> Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. Кишинев, 1966, стор. 7.

<sup>4</sup> А. А. Новосельский. Отдаточные книги беглых как источник для изучения народной колонизации на Руси в XVII в. — Труды Московского историко-архивного института, т. 2. М., 1946, стор. 127.



пониззя Дніпра і Південного Бугу, степового межиріччя Південного Бугу і Дністра, придунайських степів та ін.

Придунайські степи з кінця XV ст. знаходилися під юрисдикцією Турецької імперії. Тут кочували ногайські племена Буджаської орди. Втікачі за Дністер і на Дунай, природно, не дуже схильні були все розповідати про своє попереднє життя представникам тамтешньої офіційної влади. Російська ж дипломатична, військова і прикордонна адміністрація, незважаючи на всі її намагання, не завжди могла одержувати повну і точну інформацію про кількість, місця перебування і становище колишніх російських підданих за кордоном. Аналогічною була справа з відомостями про українців, які тікали у придунайські степи з Правобережної України, що до середини 90-х років XVIII ст. входила до складу Польщі, і з Галичини та Північної Буковини, що з 70-х років XVIII ст. увійшли до складу Австрійської імперії.

Турецька адміністрація, яка розташовувалася головним чином у фортецях пониззя Дністра і Дунаю, практично не контролювала напівпустельних степів, зайнятих ногайськими кочовиками. За весь період свого панування турецький уряд не провів тут жодного перепису населення<sup>5</sup>. Тому й документальних матеріалів про переселенців, певно, було складено небагато. До того ж і документи, які містять відомості про них, досі майже не вводилися в науковий обіг турецькою історіографією. Відомий польський учений Я. Рейхман зазначає, що переважна більшість давніх документальних матеріалів турецького походження, які стосуються окупованих у свій час Туреччиною територій, залишається нерозробленою. В опублікованих покажчиках та путівниках по фондах архівів матеріали, що стосуються безпосередньо України, не виділені<sup>6</sup>. Усе це, безумовно, ускладнює вивчення питання про народну колонізацію придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.

Основні комплекси документальних матеріалів, що дають можливість вивчати вказане питання, зберігаються у фондах зовнішньополітичних, військових і прикордонних установ Російської імперії. За своїм походженням це здебільшого донесення і листування дипломатичних представників Росії у Туреччині, Молдавії і Валахії з колегією іноземних справ та адміністрацією прикордонних губерній (Архів зовнішньої політики Росії, особливо фонд Російське генеральне консульство в Дунайських князівствах і Бессарабії); донесення військових

<sup>5</sup> И. А. Котенко, Н. А. Мохов, П. В. Советов. О тенденции роста народонаселения Молдавии в эпоху феодализма. — Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР, т. VI (серия историческая). Кишинев, 1957, стор. 53—54, 57, 60.

<sup>6</sup> Я. Рейхман. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України. — «Архіви України», 1966, № 4, стор. 11—16.



розвідників, які посилалися в Буджак і пониззя Дунаю (Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР); листування російських прикордонних установ з питань прикордонних відносин, розвідки, порушень кордону (Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, фонди: Київська губерньська канцелярія, Генеральна військова канцелярія; Центральний державний архів Молдавської РСР, Одеський облдержархів, Краснодарський крайдержархів, філіал Одеського облдержархіву в Ізмаїлі). Важливе значення мають документальні матеріали Коша Нової Запорізької Січі (ЦДІА УРСР у Києві), в яких відбилися стосунки запорожців з Кримським ханством і прикордонними племенами ногайців, зокрема буджацькими<sup>7</sup>.

В усіх вказаних фондах крім зазначеної документації є численні «біографічні» матеріали — «распросные речи», матеріали допитів та опитів вихідців з-за дністровського, а потім і дунайського кордонів, осіб, заарештованих російською адміністрацією на території придунайських степів. Проаналізуємо деякі з такого роду документів, різних за часом виникнення і характером походження.

У жовтні 1746 р. виходець з Буджака Михайло Куницин у Київській губерньській канцелярії розповів про себе таке. Народився в 1696 р. в Пензенській губернії, дворовий селянин. Був захоплений у полон ногайцями і завезений буджацьким ногаєм Ібрагімом «в дом ево в село Куянлык, состоящее под турецким городом Бендерами, и будучи у него, татарина, работал всякую работу». Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. «содержал он, татарин, его, Куницына, чтоб не ушел, скована в железа, покаместь армия в российские границы возвратилась, а по возвращении той армии оной татарин расковал его, Куницына, употреблял во всякие беспрестанные работы и был он, Куницын, в полону у него двадцать три года». В серпні 1746 р. з допомогою волоських селян він утік з полону і прийшов у Київ<sup>8</sup>.

Іншим було життя втікача в Буджак Я. Кваші. Про себе він розповів на допиті після арешту в придністровських степах агентами російського генерального консула. Народився в 1746 р. в с. Аджалик Новоросійської губернії, з казенних селян. У 1766 р. найнявся на роботу до запорожця Олексія Бутакви, який завіз його на Січ. Тут він залишив свого хазяїна і «припи-

<sup>7</sup> Детальну характеристику цих матеріалів див. у статтях: А. Бачинський. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. (Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці XVIII — на початку XIX ст.). — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1962, № 6; його ж. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII — на початку XIX ст. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4.

<sup>8</sup> ЦДІА УРСР у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 1406, арк. 2.



сався до Війська Запорізького». Після зруйнування Січі повернувся в рідне село, де одружився і прожив майже 5 років. Згодом вимушено переселився в слободу Грушівку, яка належала князю Вяземському. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. приєднався до чорноморців, а після війни оселився в казенному селі Глиняне Тираспільського повіту. Переселятися разом з чорноморцями на Кубань відмовився і втік у слободу Вовчу, яка належала поміщику Римарю. Тут жив біля двох років. Унікаючи нового закріпачення, у 1796 р. разом з сім'єю перейшов дністровський кордон і оселився в буджацькій слободі Карагасан<sup>9</sup>.

У квітні 1809 р. був опитаний задунайський запорожець Михайло Дубовенко. Як виявилось, він народився у 1784 р. в с. Перегардинці Васильківського повіту на Київщині, був кріпосним поміщика Проскурова. На початку ХІХ ст. разом з кріпаком поміщика Гудовича Нестером Білокуровим утік в Одесу і «занимався там вирізанням строевого каменя три года», потім наймувався у заможних селян Придністров'я. У 1807 р. підрядився візником на Дунай і в Кілії приєднався до дунайських запорожців<sup>10</sup>.

Такого роду біографічних матеріалів у згаданих архівах зберігається багато. Аналіз їх дає підстави твердити, що в сукупності вони подають про народну колонізацію найбільш загальну інформацію, яка не залежить ні від часу, ні від походження документів.

Незалежно від часу і обставин допиту або опиту тієї чи іншої особи документи, які виникають внаслідок цього, містять деякі загальні формальні елементи. Передусім у них занотовувались так звані «об'єктивні» дані: ім'я, час і місце народження, національність опитуваного, а потім, як правило, вносилися відомості про час і обставини переходу кордону і життя за кордоном. За такою схемою побудовані всі біографічні матеріали, незважаючи на те, хто опитувався або допитувався — заарештований селянин-втікач чи солдат, добровільний виходець чи той, що повертався з полону.

Природно, різні категорії людей, яких допитували або опитували, через суб'єктивні причини (острах селян повернення під владу поміщика, побоювання солдатів-утікачів воєнного суду і покарання тощо) робили різні щодо правдивості зізнання. Особливо недостовірно вони могли говорити про місце народження, соціальний стан до втечі, причини переходу кордону. Тому ці відомості вимагають ретельної перевірки і зіставлення з даними інших джерел, при умові, якщо їх не робили органи, що проводили дізнання.

<sup>9</sup> Архів зовнішньої політики Росії, ф. 69, оп. 1, спр. 273, арк. 106—108.

<sup>10</sup> Краснодарський крайдержархів, ф. 250, оп. 2, спр. 167, арк. 9.



Така категорія переселенців, як добровільні вихідці або колишні полонені, а також колишні піддані Польщі, Австрії, які в свій час перебували у придунайських степах, а потім у силу різних обставин повернулися в Росію, не приховувала зазначених вище даних, бо не було в цьому потреби.

Слід мати на увазі, що царський уряд, стимулюючи вихід втікачів з-за турецько-татарських кордонів з метою заселення напівпустельних південних степів, мало зважав на їх минуле. Юридично це вилилося в ряд амністій, згідно з якими втікачам оголошувалося «прощення» і надавалися певні пільги. Поміщики, зокрема, не мали права вимагати повернення втікачів у кріпацтво, замість чого одержали дозвіл зараховувати їх за рекрутів<sup>11</sup>. За таких обставин приховування початкових біографічних даних ставало зайвим. Що ж до зізнань вихідців про своє життя за кордоном, то вони здебільшого близькі до реальності.

Принципово важлива цінність біографічних матеріалів як одного з основних видів інформації про народну колонізацію територій за межами кордонів Російської держави особливо стає відчутною при порівнянні їх з іншими категоріями документів, зокрема, з повідомленнями дипломатичних представників або донесеннями розвідників.

Передусім повідомлення дипломатичних представників і донесення розвідників безсистемні, хронологічно обмежені. Інформація, яку вони містять у собі, має, як правило, однобокий характер і передає зовнішню сторону колонізаційного процесу. Різноманітні деталі цього процесу не відбивалися в них. Тому ця інформація дає змогу лише частково відтворити загальний хід колонізації, але не допомагає виявити соціально-економічні причини, що породжували її. Матеріалів біографічного характеру збереглося дуже багато, оскільки виникнення їх зв'язане з переселенням тисяч людей. Хронологічно вони охоплюють XVIII—початок XIX ст. Інформація, яку містять ці матеріали, надзвичайно різноманітна, деталізована і дуже часто пов'язана із загальнополітичними подіями. Особливо важливим є те, що біографічні матеріали містять у собі цінні відомості про соціально-економічні відносини, в які потрапляли втікачі під час свого перебування в придунайських степах.

Біографічні матеріали містять у собі такі важливі групи відомостей:

а) до переходу кордону — географія районів виходу в придунайські степи, соціальне або станове походження вихідців, їхній національний склад, час, причини та обставини виходу за кордон;

б) перебування за кордоном — райони проживання і госпо-

<sup>11</sup> Детально про це див.: Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг. М., 1959, стор. 64—68.

дарські заняття вихідців, соціально-економічні відносини, в які вони потрапляли, їхнє політичне і юридичне становище.

Отже, ці матеріали у сукупності містять необхідні дані для висвітлення всіх основних питань процесу народної колонізації.

Біографічні матеріали важливі ще з одного, принципового боку. Саме вони засвідчили вирішальну участь народних мас у заселенні і економічному освоєнні приднаунайських степів, хоча процеси ці були стихійними. Відбиваючи у кожному випадку діяльність вихідців з конкретно визначеного соціального середовища, ці матеріали дають можливість встановити роль певних соціальних груп і категорій населення у процесі колонізації.

Дослідження біографічних матеріалів вимагає дещо іншої методики, ніж, наприклад, вивчення листування дипломатичних представників та донесень розвідників. Якщо останні фіксували події по гарячих слідах, то біографічні матеріали відбивали давноминулі події. Тому аналіз інформації листування і донесень треба пов'язувати з вивченням поточних подій, а аналіз біографічних матеріалів — з подіями, що відбувалися в минулому.

Таким чином, біографічні матеріали є важливим джерелом для вивчення історії народної колонізації, зрозуміло, в межах того конкретно-історичного періоду, в якому вона відбувалася.

*А. Д. Бачинский*

#### БИОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ — ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАРОДНОЙ КОЛОНИЗАЦИИ ПРИДУНАЙСКИХ СТЕПЕЙ В XVIII — НАЧАЛЕ XIX в.

##### Резюме

В статье рассматривается вопрос о значении ряда категорий источников для изучения проблемы народной колонизации за пределами Российской империи. Основное внимание в статье обращено на материалы биографического характера — «распросные речи», протоколы допросов и опросов как добровольных выходцев, так и беглых, арестованных русской правительственной администрацией за днестровской, а впоследствии и за дунайской границей. Эти материалы содержат в себе следующие сведения: социальный и национальный состав переселенцев, районы их выхода, время, причины и обстоятельства перехода границы, районы проживания за границей, хозяйственные занятия выходцев, социально-экономические отношения, в которые попадали поселенцы, их политическое и юридическое положение. Принципиально важно и то обстоятельство, что именно эти документы ярко свидетельствуют о решающей роли народных масс в процессе заселения и экономического освоения новых территорий. Анализ указанной категории источников позволяет сделать вывод о том, что они являются вполне доброкачественной основой для характеристики процесса народной колонизации в целом.